

KONCEPT *SVOJ* V SLOVENSKÝCH FRAZÉMACH

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Філологія.

Випуск 1 (43)

УДК 811.161.2'282.2(477.87)

DOI:10.24144/2663-6840/2020.1(43).139-145

Кесселова Я. Концепт *svoj* v slovenských frazémach; кількість бібліографічних джерел – 17; мова словацька.

Abstract. Koncept *svoj* je jednou časťou protikladu *svoj* verzus *cudzí*, ktorý patrí medzi základné antropologické protiklady. Ide o opozíciu, ktorá zasahuje naše prežívanie sveta a je výsledkom pohľadu na svet cez viaceré kritériá hodnotenia. Cieľom tejto štúdie je objasniť, akým spôsobom koncept *svoj* interpretujú používatelia slovenčiny a aké hodnoty sa im s konceptom *svoj* asociujú. Objektom výskumu sú lexikálne jednotky s výraznou hodnotiacou funkciou – frazémy, ktoré sme čerpali z lexikografických príručiek, zo Slovenského národného korpusu a zo zbierky A. P. Zátareckého (1897). Rozsah vzorky je 112 frazém možno kategorizovať takto: a) **Frazémy s funkciou hodnotiacich postojov.** Koncept *svoj* je spätý najmä s pozitívnym hodnotením. Vo frazémach sa koncentrujú uzlové body hodnotenia, a to od „stavu sveta“, cez správanie človeka, kognitívne schopnosti, výkon človeka až po prežívanie. Hodnotiace postoje majú graduálny charakter. Posesivum *svoj* konštruje i eufemistické pomenovania negatívne prežívaných javov (vek, starosť, smrť), ambivalentné kontextovo závislé postoje a negatívne hodnotiace postoje. b) **Frazémy s funkciou zvýrazniť orientáciu na seba,** na subjektivitu a svojskosť človeka v kľúčových stránkach života (v myslení, prežívaní, konaní, reagovaní na stimuly, zábave, sebahodnotení, sebaidentifikácii aj celkovom poňímaní života). c) **Frazémy s funkciou zvýrazniť orientáciu na iného človeka.** Preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch, ako vyplýva z frazém, je blízkosť a známosť. Kým v starších frazémach *svoj* reprezentuje rodinnú blízkosť, v novších frazémach *svoj* predstavuje blízkosť v názoroch, osobnú známosť, ale aj oddanosť, spŏahľivosť, zaviazanosť a spriaznenosť.

Kľúčové slová: koncept *svoj*, frazémy, jazykový obraz, sveta, slovenčina

Vymedzenie problému. Koncept *svoj* je jednou časťou protikladu *svoj* verzus *cudzí*, ktorý patrí medzi základné antropologické protiklady. Fundamentálnosť tohto protikladu vyplýva z prirodzenej ľudskej túžby po spolupatričnosti, príslušnosti a blízkosti v medziľudských interakciách, z potreby cítiť sa v societe ako ten, kto do nej patrí, teda ako *svoj*, nie *cudzí*. Napokon aj komunikácia je možná „do takej miery, v akej jednotlivci majú spoločné túžby, presvedčenie a postoje, závisí od stupňa, ako sa ľudia cítia svoji [Krech et al. 1962, s. 298]. Protiklad *svoj* – *cudzí* štruktúruje spoločný život ľudí v rozličných podobách. Podľa I. Vaňkovej a kol. [2005, s. 65] ide o opozíciu, ktorá zasahuje naše prežívanie sveta všeobecne. Môžeme si ju uvedomiť napr. ako xenofóbiu, rasizmus a celkovú nedôveru voči akejkoľvek ľudskej inakosti. Výskumy ukazujú [napr. Pelcowa 2007, s. 75–87], že vo vedomí ľudí je protiklad *svoj* – *cudzí* vnútorne diferencovaný, zahŕňa viacero kritérií hodnotenia svojskosti/cudzosti: teritoriálne, etnické, náboženské, existenčné (chápané ako spôsob života a vzťah), kultúrne, jazykové, časové, psychologické (chápané ako protiklad *svoj* = známy, blízky vs. *cudzí* = neznámy, vzdialený). Platnosť niektorých kritérií je všeobecnejšia (napr. z psychologického hľadiska *svoje* je to, čo je známe, blízke, akceptované; *cudzíe* skôr to, čo je neznáme, vzdialené, čo nemáme úplne pod kontrolou, a teda je obávané). Pri iných kritériách vystupuje do popredia perspektíva posudzovateľa; napr. z perspektívy mladých ľudí je cudzie skôr minulé, z perspektívy starších ľudí cudzie je skôr súčasné [Pelcowa 2007, s. 86]. Zdrojom poznania, ako používatelia istého jazyka opozíciu *svoj* verzus *cudzí* prežívajú, je aj výskum jazyka.

Doterajšie výskumy. Etnolingvisticky orientované výskumy vychádzajú z predpokladu, že v jazyku je zakódovaná svojská conceptualizácia sveta, a teda poznávaním jazyka môžeme spoznať aj špecifickú in-

terpretáciu sveta typickú pre istú jazykovo-kultúrnu societu. Otázkou, čo znamená *svoj* a *cudzí* pre používateľa poľštiny sa zaoberal J. Bartmiński [2007, s. 35–60], a to na základe porovnávania oboch heslových slov v lexikografických príručkách poľštiny. Odkrýva osem sémantických komponentov konceptu *svoj* (rodinný, priestorový, národný, psychický, spoločný, náboženský, politický, kultúrny), ktoré môžu predstavovať tertium comparationis na kontrastívny výskum jazykov. Metodologickým problémom je však fakt, že ani v rámci jedného jazyka (poľštiny) sa koncept *svoj* lexikograficky nespracúva rovnako. Spomedzi ôsmich komponentov jestvuje len jediný, uvádzaný vo všetkých piatich skúmaných slovníkoch. Koncept *svoj* sa v poľštine chápe predovšetkým ako *spoločný* v zmysle ‘pochádzajúci z toho istého prostredia, patriaci k tej istej skupine, ku komu ma viaže pocit spolupatričnosti’. V štyroch slovníkoch sa zhodne uvádza komponent psychologický, teda *svoj* sa chápe ako ‘dôveryhodný, ústretový, žičlivý, sympatický, vyvolávajúci pozitívne emocionálne prežívanie, známy, akceptovaný’. Koncept *cudzí* sa v poľštine v zásade vykladá protikladne, preferuje sa psychologický komponent významu (nepatriaci k nám, mimo spoločných vedomostí, skúseností, vylúčený zo skupiny tých, ktorí majú spoločné vedomosti, skúsenosti), komponent *nie-spoločný* (z iného prostredia, majúci iné tradície, zvyky, obyčaje) a komponent rodinný (nepatriaci do rodiny). Okrem problému nie celkom jasného ohraničenia sémantických komponentov vzniká otázka, či lexikografický opis významov opozície *svoj* – *cudzí* je v zhode s conceptualizáciou protikladu u súčasných používateľov poľštiny-nelinguistov. Anketovou metódou autor v podstate potvrdzuje dominantné sémantické komponenty lexikografického opisu. V oboch členoch protikladu *svoj* – *cudzí* je pre bežných používateľov poľštiny preferovaným sémantickým komponentom ‘osoba, ktorá je alebo

nie je z môjho najbližšieho prostredia'. Vysoký rang má i kritérium psychologické: *svoj* je 'ten, kto je láskavý, vľúdny, prívetivý, koho mám rád', *cudzí* je negáciou uvedených atribútov.

V doterajších výskumoch sa protiklad *svoj* – *cudzí* chápe hlavne na etnickom princípe a skúma sa ako vzťah medzi dvoma etnikami; napr. medzi Poliakmi na jednej strane a Ukrajincami, Rusmi, Židmi a Nemcami na strane druhej [Pelcowa 2007, s. 75–88], poľsko-židovské vzťahy skúma M. Marczewska [2007, s. 163–174], vzťahu k Poliakom uprostred bulharskej komunity sa venuje K. Michajlova [2007, s. 175–190]. Výskumy poukazujú na prítomnosť stereotypu v tom zmysle, že negatívne bývajú vnímaní reprezentanti iných národov, národností, skupín ľudí než je tá, ku ktorej patrí sám hovoriaci, resp. jeho komunikační partneri. Svedčia o tom napríklad aj sufixy dodávajúce etnonymu príznam pejoratívnosti, čo možno pozorovať aj v slovenčine (*Nemčúr, Rusák, Židák, Rakušák, Čechúň, Cigoš*). W. Chlebda [2007, s. 89] upozorňuje, že medzietnická podoba výskumu sa už sama stala stereotypom na odhaľovanie stereotypov, pretože cudzosť sa môže objavovať aj v rámci jedného etnika. Na výraze *Polactwo* dokumentuje proces enantiosémie, rozštiepenie sémantiky na dva sémantické aj axiologické varianty. Zdá sa však, že črta enantiosémie preniká aj do ďalších etnoným, čo môže predznamenávať ruptúry v identite Poliakov. Dva póly protikladu *svoj* – *cudzí* môže reprezentovať aj vzťah pôvodnej a novovznikajúcej komunity v jednom etnickom spoločenstve.

Popri dominantnom prístupe založenom na etnickom vnímaní protikladu *svoj* – *cudzí* jestvujú i ďalšie aspekty výskumu. Z hľadiska tohto protikladu sa skúmal jazyk politickej propagandy v čase socializmu [Bralczyk 1991, s. 105–114]. Štúdia ukázala stratégie produktora textu, ktorý protiklad *svoj* – *cudzí* využíva na získanie náklonnosti individuálneho adresáta alebo kolektívneho publika, pričom výber komunikačných stratégií závisí od toho, či produktor hovorí o svojich cudzím, o cudzích svojim, alebo o svojich svojim, o cudzích cudzím. Ide hlavne o spôsoby, akými sa produktor textu stotožňuje so skupinou svojich, a to od štýlu reči, cez komunikačné rituály, odvolávanie sa na spoločné skúsenosti s publikom až po lichotenie publiku a oceňovanie jeho vkusu, názorov, postojov. V analýzach politického diskurzu sa odкрývajú komunikačné stratégie, ktoré majú zvýrazniť svojskosť a podporiť akceptáciu politika ako svojho medzi potenciálnymi voličmi. V súvislosti s politickými textami uvedených kvalít sa používa termín elokvencia [Russel 2002, s. 138; cit. podľa P. Nowaka 2007, s. 106], ktorý je symbiózou dvoch protikladných významov vybrúsenosti, vycibrenosti reči na jednej strane a krasorečenia, prázdneho verbalizmu na strane druhej. Materiálovú bázu na výskum opozície *svoj* – *cudzí* tvorí aj folklór, anekdoty alebo komunikačné registre v špecifických societach (od fanúšikov hip-hopu po komunity väzňov). Záujem o otázku, ako sa v rozličných societach konceptualizuje svojskosť a cudzosť, je súčasne podporený diachrónnym výskumom. Výberovo uvádzame napríklad výklad kognitívnych verb v bieloruštine na základe verb *mať, dať, vziať*, ktorých sémantika sa

derivuje zo vzťahu *svoj* – *cudzí* [Kolodziejek 2007, s. 133–141].

Aj stručný náčrt literatúry dokumentuje, že opozíciu *svoj/cudzí* z etnolingvistickej perspektívy sa v slovenských lingvistikách venovala viacaspektivná pozornosť, azda najsústredenejšia v ľubľinskom centre poľskej teórie jazykového obrazu sveta. V českej jazykovede [Čmejrková 2003, s. 181–205] a slovenskej jazykovede [Ivanová – Kyseľová 2019, s. 113–152] sa výskum orientoval na zvrtné posesívum *svoj*, a to zo sémanticko-syntakticko-pragmatického hľadiska, z hľadiska konkurencie zvrtného posesíva *svoj* a osobných posesívnych zámen vo výpovedi a z funkčného hľadiska.

Cieľ štúdie. V tejto stati sa orientujeme na zvrtné posesívum *svoj* ako jednu stránku antropologického protikladu. Vychádzame z kľúčových téz etnolingvistiky: a) jazyk kóduje špecifickú interpretáciu sveta jazykovo-kultúrnym spoločenstvom; b) súbor pravidiel uložených v gramatických kategóriách a sémantických štruktúrach lexiky ukazuje spôsoby videnia sveta, ale aj hodnoty, ktoré jazykové spoločenstvo akceptuje.

Cieľom štúdie je objasniť, akým spôsobom interpretujú koncept *svoj* používatelia slovenčiny a aké hodnoty sa im s konceptom *svoj* asociujú. Lexikálnymi jednotkami s eklatantnou hodnotiacou funkciou sú frazémy, preto výskumnú vzorku predstavujú viacslovné petrifikované sémanticko-pragmatické štruktúry s výrazom *svoj* v slovenčine. Frazémy sú skonvencionalizované a kondenzované opisy ľudských reakcií, ľudského správania sa a uvažovania, a preto sú vhodným východiskom na skúmanie hodnotovej orientácie používateľov jazyka.

Empirickú bázu tvoria jednak frazémy excerptované zo zbierky *Slovenské prislovia, porekadlá a úslovia Adolfa Petra Zátareckého* (1897), jednak z lexikografických príručiek súčasnej slovenčiny, ale aj z kolokačnej paradigmy lexémy *svoj* v Slovenskom národnom korpusu. Vo výskumnej vzorke sú prototypické frazémy, ktoré sa vyskytujú v jedinej podobe bez variovania sémantického alebo gramatického komponentu frazémy (*každá liška svoj chvost chváli*), ale aj frazémy, pri ktorých je dispozičnosť oslabená, t. j. frazéma funguje s lexikálnymi variantmi (*každý je kováčom/strojcom svojho šťastia, najšť/mať/hľadať [si] svoju parketu*); s morfológickými variantmi (*žiť svoj život/svojím životom, mať svoj deň/svoje dni*), so záporovým variantom (*hrať/nehrať svoju hru, mať/nemať svoj deň*). Z existencie variantov plynie otázka, či varianty frazém predstavujú identické sémanticko-pragmatické štruktúry alebo z variantnosti plynú sémanticko-pragmatické či axiologické konzekvencie. Výskum frazém nie je založený len na opisoch sémantiky v lexikografických príručkách. Cieľom výskumu je odkryť autentický život frazémy v kontexte. Každú frazému/variant frazémy sme skúmali v písaných textoch korpusu (verzia prim-8.0-public-all s rozsahom 1 miliarda 160 miliónov slov). Pri vyšších výskytoch konkordancií využívame vzorku 250 výpovedí s frazémou na báze náhodného výberu, pri nižšom výskyte ako 250 konkordancií sme preskúmali všetky výpovede s príslušnou frazémou.

Materiálový výskum. Pre posudzovanie zámena *svoj* ako komponentu frazémy je potrebné poznať status tohto výrazu v slovenčine. Zvrtné posesívum *svoj* sa

v slovenčine lexicograficky vymedzuje ako zámeno na vyjadrenie privlastňovania, a to ktorejkoľvek gramatickej osobe vo funkcii syntaktického subjektu. Posesívum *svoj* sa vymedzuje na základe jeho syntakticko-sémantickej funkcie. V tejto súvislosti S. Čmejrková [2003, s. 187] chápe zámeno *svoj* ako odkaz na druhú, keďže ide len o prostý odkaz na osobu, ktorej sa privlastňuje. Osobu špecifikuje verbálna flexia, nie posesívum (1).

(1) *Pridem/prideš/pride/pridem/pridet/prídu svojim autom.*

Povaha výrazu s chudobnou sémantikou vedie k očakávaniu širokého rozsahu frazém a variantov, v ktorých môže fungovať. Celkovo sme vyexcerpovali 107 frazém a variantov frazém so zvrtným posesívum *svoj*. Tie po preskúmaní ich celostnej sémantiky a funkcie v písaných textoch korpusu možno klasifikovať na tri makrotriedy:

a) frazémy s posesívum *svoj* ako konštituentom hodnotiacich postojov;

b) frazémy s posesívum *svoj* s funkciou zvýrazniť orientáciu na seba (subjektivitu, svojskosť, jedinečnosť človeka);

c) frazémy s posesívum *svoj* s funkciou zvýrazniť preferenčnú orientáciu na iného človeka (blízkosť medzi ľuďmi je preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch).

Každá z troch tried je bohato vnútorne diferencovaná, preto sa v ďalšom výklade výberovo zacielieme na prvú z nich, frazémy s axiologickou funkciou.

1 Posesívum *svoj* ako súčasť prototypicky pozitívnych hodnotiacich postojov

1.1 hodnotenie výseku „stavu sveta“. Frazéma *všetko má svoje miesto* je nositeľom hodnotiaceho parametra náležitý, vyhovujúci, v rovnováhe; také, ako má byť, t. j. v zhode s očakávaním hodnotiteľa. Frazéma sa využíva hlavne vtedy, keď sa objekt hodnotenia vymyká exaktnému posudzovaniu podľa normatívnych kritérií a pripúšťa subjektívnu interpretáciu. Objektom hodnotenia býva tvorivá činnosť ľudí (literárna, výtvarná, hudobná, filmová tvorba, folklór), dosahujúca (2) alebo naopak nedosahujúca (3) súlad s parametrom náležitosti, ktorý sa prisudzuje hlavne výsledkom intelektuálnej aktivity. Variant *všetko je na svojom mieste* sa kontextovo realizuje skôr ako pozitívne hodnotenie situácie alebo konkrétnej veci (4). Aktualizácia frazémy je spojená s ironizáciou a spočíva v navodení pozitívneho hodnotenia stavu sveta, ktoré sa v ďalšom texte neguje (5). *Variant všetko má svoj čas* je apelom na také hodnoty ako trpezlivosť a schopnosť konať v primeranej chvíli (6).

(2) Šefčík si totiž veľmi starostlivo vyberá slová, *všetko má svoje miesto*, je príjemné kĺzať po veršoch...

(3) Nič proti ľudovým tradíciám, ale *všetko má svoje miesto* v priestore a čase... (o oblievačkách)

(4) Nič nevyčnieva, všetko je hladké, *všetko je na svojom mieste*, v harmónii... (o víne).

(5) Ako sa hovorí v poslednej vete Šulíkovej Záhrady – *všetko je na svojom mieste*. Vláda vládne, zamestnávateľia lobujú, odbory protestujú a odborárski bossovia si užívajú.

(6) Som veľmi trpezlivá, nič nerobím nasilu, *všetko má svoj čas* aj pri budovaní svalovej hmoty.

1.2 hodnotenie správania človeka. Frazéma

byť na svojom mieste je ocenením kvalít človeka. Lavostranným aktantom býva takmer vždy pomenovanie osoby mužského pohlavia (*profesionál, chlap, odborník, muž, kapitán, človek, minister*). Vágnosť hodnotenia sa obvykle kompenzuje konkretizáciou príčiny, dôsledku alebo pozorovateľného prejavu správania, o ktorý hovoriaci opiera svoj hodnotiaci úsudok a ktorý adresátovi podáva ako dôkaz (7). Napriek vágnosti je frazéma spätá s pozitívnou konotáciou, ktorá sa zámerne môže narušovať a vzniknuté napätie medzi petrifikovanou a aktualizovanou sémantikou je zdrojom ironie (8). V celom korpuse písaných textov sú dve frazémy s aktantom *žena*, z toho iba jediná v pôvodnom slovenskom texte evokuje predstavu ženy-bytosti komplexných kvalít (9).

(7) Bol to chlap na svojom mieste, pracovitý, zodpovedný, ľuďom pomáhal, nikomu neublížil.

(8) Premiér Zeman je muž na svojom mieste? Úplne. On si to miesto prispôbil na svoju figúru. Takže sa tam už nik iný nehodí.

(9) Skvelá žena na svojom mieste, mala svoju rodinu, domácnosť doopatrovala ešte jedného starého bezdetného pána a ešte bola akási miestna „first lady“.

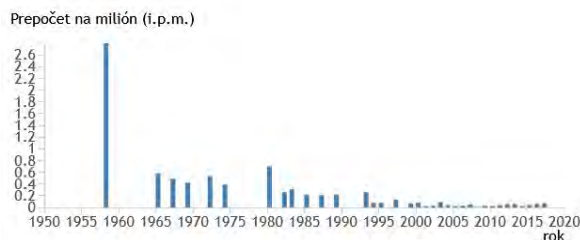
1.3 hodnotenie kognitívnych schopností človeka. Frazéma *mať hlavu na svojom mieste* zachytená v zbierke A. P. Zátareckého (1896) frekvenčne ustúpila frazéme s explicitným pozitívnym hodnotením *mať hlavu na správnom mieste*. Obe sú pozitívnym hodnotením intelektových schopností človeka, ktoré sú prejavom prirodzeného úsudku (10) alebo schopnosti pohotovo reagovať, najmä v športe (11).

(10) Nepotreboval som na to vysoké školy, zahraničné stáže či hŕbu odbornej literatúry, základ je nebať sa roboty, mať zdravé ruky, oči otvorené, uši na stopkách a *hlavu na svojom mieste*.

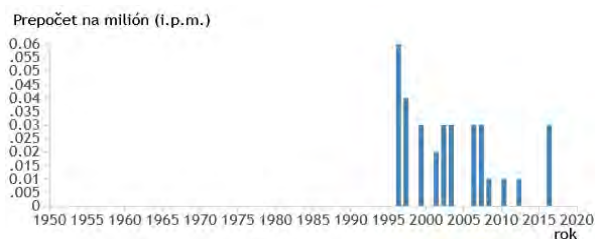
(11) Keď má Lietava *hlavu na svojom mieste*, dokáže strelecky „lietať“.

Frazémy *poznať ako svoju dľaň* s variantom *ako svoje topánky* sa preferenčne používajú v umeleckom texte ako prostriedky oceňovania detailného poznania vonkajšieho prostredia (*les, hora, rieka, jazero, dolina, vresoviská, chodník, cesta, trať, ostrov, okolie, terén, chotár, kraj, krajina, mesto*), interiéru budovy (*kostol, chrám, kláštor, starý dom*), menej často osoby. Implikovaným významom substantív *dľaň, topánky* je taktická perцепcia. V kolokačných paradigmách oboch frazém sú entity, pri ktorých sa bezprostredným kontaktom s nimi dosahuje vyššia miera poznania než vizuálnou perцепciou. Frazéma so substantívom *dľaň* je staršia (graf 1), od 2. polovice 90. rokov jej konkuruje variant *poznať ako svoje topánky*.

Graf 1 Frekvenčná distribúcia frazémy *poznať ako svoju dľaň* podľa rokov (v korpuse prim-8.0-public-all)

Graf 2 Frekvenčná distribúcia frazémy *poznať ako svoje topánky* podľa rokov (v korpuse prim-8.0-public-all)

1.4 hodnotenie výkonu človeka. Frazéma *mať na svojom konte* (s variantom *mať na konte*) sa intenzívnejšie vyskytuje v textoch od polovice 90. rokov minulého storočia. Jej podstatou je kognitívna metafora, keď sa substantívum *konto* 'účet v banke' zo zdrojovej domény *FINANCIE* prenáša do cieľovej domény *VÝKON ČLOVEKA*. Frazéma *mať na svojom konte* sa používa tam, kde ide o kvantitatívne vymedziteľný výkon človeka presahujúci priemernú, bežne očakávanú mieru alebo intenzitu. Pravostranné kolokáty frazémy sú číslovky/substantíva s kvantitatívnym významom a pozitívne axiologické adjektíva (*úctyhodný, multiplatinový, rekordný, neuveriteľný, majstrovský, legendárny, úspešný, skvelý, vynikajúci, výrazný, rýchly, veľký, obrovský, obdivuhodný, pozoruhodný, vydarený* atď.). Frazéma *mať na svojom konte* konštruuje superlatívne hodnotiace postoje orientované na intelektuálne výkony (*patenty, filmy, rozprávky, ilustrácie, snímky, predstavenia, inscenácie, hudbu, knihy*; 12), ale aj fyzické, hlavne športové výkony (*body, góly, tituly, triumfy, víťazstvá, opasky, hetriky, nominácie*; 13).

(12) Jim Clark *má na svojom konte* obdivuhodné množstvo filmov počas svojej štyridaťročnej kariéry.

(13) Vittek už *má na svojom konte* úctyhodných 35 superligových gólov.

Kontextové okolie frazémy ukazuje, že „viac“ v kvantitatívnom zmysle sa interpretuje ako „lepšie“ aj z perspektívy kvality. Súvislosť *čím viac, tým lepšie* je hlboko zakorenená medzi hodnotami v našej kultúre, naopak *čím menej, tým lepšie* s nimi koherentná nie je [Lakoff – Johnson 2002, s. 35].

Variant *mať na konte* funguje do značnej miery ako ekvivalent frazémy so zámenom *svoj*, nie však identicky. Absencia komponentu *svoj* vedie k väčšej miere priamych (nefrazeologických) pomenovaní, ale hlavne k oslabeniu pozitívne hodnotiacich súdov tým, že sa v pravostranných kolokátoch zvyšuje zastúpenie negatívne konotovaných lexikálnych jednotiek (*mať na konte vlámanie, vlámačky, krádeže, manko, priestupky, vraždu, výbuch, škandál, prepád, trestný čin, obeť, zločin delikt* a pod.). Pozorovanie kolokačnej paradigmy koreluje s názorom I. Vaňkovej [2005, s. 65], že lexikálna jednotka, ktorá má vo svojej sémantickej štruktúre významový prvok „vlastný“ nesie pozitívnu konotáciu. Frazéma *mať na konte* ukazuje, že absencia tohto významového komponentu znamená aj zmenu axiologickej orientácie.

1.5 hodnotenie prežívania človeka. Frazému *prísť si na svoje* KSSJ [Kačala, 2003] vykladá ako 'dobre pochodiť' a Slovník slovenského jazyka (1959 – 1968) ako 'dostať, čo mu patrí, dosiahnuť svoje, dobre pochodiť'. Analýza korpusových dát odкрýva sémanti-

ku 's pôžitkom si vychutnať, čo má človek rád' v pomerne stereotypných konštrukciách typu *kto má rád x, príde si na svoje; ak sa zaujímate o x, prídete si na svoje* alebo pomenovanie profesijnej/zaujmovej skupiny + *prísť si na svoje* (14). Kým frazéma *prísť si na svoje* odkazuje na prežívanie súvisiace so záujmami človeka, frazéma *robiť niečo*, resp. *byť niekým celou svojou dušou* (15) sa vzťahuje na profesionálnu aktivitu človeka vykonávanú s veľkým zaujatím, naplno, intenzívne. Intenzitu prežívania zvyšuje variant *celým svojím telom, celou svojou dušou*, prípadne *celým svojím telom i dušou*. Frazéma *mať svoj deň* referuje na prežívanie časovo vymedzeného úseku ako vydareného, šťastného, úspešného a preferenčne sa využíva v športovej publicistike (16).

(14) Kto má rád rozatáreného Vilikovského, *príde si na svoje*.

(15) Prešporák *celou svojou dušou*, ktorý s láskou a svedomitosťou zdokumentoval svoj rodné mesto.

(16) „Dnes *som mala svoj deň*“, tešila sa v cieľi čerstvá trojnásobná majsterka sveta.

2 Posesívum *svoj* ako súčasť ambivalentných hodnotiacich postojov

Frazéma *ukázať svoju pravú tvár* sa spravidla aktualizuje v zmysle 'prejaviť negatívne stránky' a referuje na človeka, inštitúciu, prípadne aj prírodný fenomén, na ktorý človek prenáša videnie seba samého a interpretuje ho antropocentricky (17). Naopak, v športovej publicistike má frazéma spravidla kladný emocionálno-hodnotiaci náboj s významom 'ukázať kvality športovca, tímu' (18). Ambivalentnú povahu má aj frazéma *zviazať svoj život* (s niekým), ktorá okrajovo funguje v súčasných prozaických textoch ako negatívne hodnotenie sociálneho vzťahu (19), avšak v náboženských textoch ju registrujeme s pozitívnou axiologiou ako vyjadrenie blízkeho vzťahu človeka s Bohom, s Božím Synom (20). Frazéma *nájsť/dosiahnuť svoje dno* sa preferenčne vyskytuje v ekonomických textoch od druhej polovice 90. rokov s ľavostrannými kolokátmi *euro, ceny, akcie, indexy, ekonomika, trhy, úrokové sadzby*. Ambivalentnosť hodnotiaceho postoja je daná perspektívou hodnotiteľa a vyplýva z nejednoznačnej povahy ekonomických javov (21).

(17) Sme páni sveta. Až do tejto chvíle. Rieka *ukázala svoju pravú tvár*. Nenechala víťaziť našu prevahu.

(18) Nemci *ukázali svoju pravú tvár* a s neuveriteľnou radosťou zahnali všetkých démonov minulosti.

(19) Lutovala ho, že bol pre naplnenie ambícií schopný *zviazať svoj život* s nekonečne nudnou ženou.

(20) Poďte aj vy a uvidíte, že sa oplatí nasledovať Krista, *zviazať svoj život* s jeho životom.

(21) Ceny prudko klesli. Bublina splásla na jar a *svoje dno dosiahla* v decembri.

3 Posesívum *svoj* ako súčasť negatívnych hodnotiacich postojov

Negatívne hodnotiace postoje s posesívum *svoj* tvoria dve skupiny. Jednu predstavujú frazémy s verbiami v zápore *nehrať svoju hru* 'nehrať podľa očakávania'; *nemať svoj deň* 'mať neúspešný, nevydarený deň'; *nebyť vo svojej koži* 'cítiť sa psychicky alebo fyzicky

zle'. Preferenčne sa vyskytujú v športovej publicistike (22). Zápor verba však neznamená len prostý opozitný vzťah k frazému s kladnou podobou. Frazéma *ne-byť svojim pánom* sa používa v zmysle 'stratiť schopnosť ovládať sa, stratiť nad sebou kontrolu' (23), kým kladná podoba verba *byť svojim pánom* sa sémanticky aktualizuje ako 'byť nezávislý, autonómny', 'byť podnikateľom' (24).

(22) Hra síce patrila Slovákom, ale v koncovke *nemali svoj deň* a nedokázali si vytvoriť súvislý tlak.

(23) Keď užiješ drogu, už *nie si svojim pánom*.

(24) *Som svojim pánom*, sám som zodpovedný za každý krok, za každé euro.

Druhú skupinu tvoria frazémy, v ktorých je negatívny hodnotiaci postoj extenziou negatívneho implikovaného významu niektorého z komponentov; napr. substantívum *mucha* implikuje dotieravosť, substantívum *sieť* stratu slobody, obmedzenie voľnosti pohybu, verbum *vlákať* manipuláciu. Frazéma *mať svoje muchy* referuje na nedostatky človeka (25) alebo výsledkov jeho aktivity (26), na maniere verejne známych ľudí. Avšak negatíva sa zjemňujú, relativizujú uvedením pozitívnych aspektov až sa napokon rozplývajú v tvrdení, že „muchy“ má každý. Narušenie tohto stereotypu predstavuje aktualizácia frazémy *Nie každý má svoje muchy* (názov expozície, ktorá predstavila bronzové muchy). Frazéma *vlákať/lapiť/chytiť do svojich sietí* je negatívnym hodnotením vzťahu k inému človeku v zmysle 'opantať niekoho správaním, ideami' (27).

(25) Brat je super, *má svoje muchy* ako každý súrodeneček, ale tie sa dajú prepáčiť, myslí to s nami dobre.

(26) Album *má svoje muchy*, ale celkový výraz je pre mňa ale natoľko kladný, že „muchy“ už nepočujem.

(27) Ak sa o veciach nedozviete pravdu, urobíte si úsudok podľa tých, čo vás chcú *vlákať do svojich sietí*.

Záver. Kým z lingvistického hľadiska je *svoj* zvrtným posesívom, z hľadiska používateľa jazyka-nelingvistu význam slova zodpovedá spontánne-

mu pojmu opretému o bežnú skúsenosť z jeho každodenného používania. Fragment obrazu toho, čo pre bežných používateľov slovenčiny znamená koncept *svoj*, poskytujú frazémy a spôsoby ich používania v texte. Analýza frazém ukazuje, že „svoj“ sa asociuje 1. s kladným hodnotením, 2. s orientáciou na seba, s vyzdvihnutím vlastnej subjektivity, svojskosti, originality, jedinečného prístupu k svetu a životu; 3. s orientáciou na iného človeka, pričom preferenčný princíp výberu v sociálnych vzťahoch vytvára známosť, blízkosť, spohľivosť a lojalnosť. V štúdiu sa orientujeme na koncept *svoj* ako súčasť hodnotiacich postojov. Kľúčovými objektmi hodnotenia sú niektoré aspekty vonkajšieho sveta (výsledky tvorivej činnosti človeka), celkové správanie človeka, jeho kognitívne schopnosti, výkon a prežívanie človeka. Spoločným menovateľom frazém s posesívom *svoj* je fakt, že predstavujú pozitívny postoj k pomenovanej realite. Na frazémach, ktoré fungujú variantne, sa ukazuje, že komponent *svoj* intenzifikuje ich kladnú hodnotovú orientáciu, čo dobre reprezentuje variant *mať na svojom konte – mať na konte*. Kontextové okolie tejto frazémy odkrýva, že „*viac na konte*“ v kvantitatívnom zmysle sa interpretuje ako „*lepšie*“ aj z perspektívy kvality. Hodnota *čím viac, tým lepšie* je kultúrne podmienená a nie je univerzálna. Lakoff a Johnson [2002, s. 37] uvádzajú, že korelácia *menej je lepšie a menší je lepší* je hodnotou napríklad v mníšskom ráde trapistov (na hmotný majetok sa nazerá ako na prekážku v službe Bohu).

Mohlo by sa zdať, že tvrdenie o súvzťažnosti *svoje = pozitívne hodnotené* je nekonzistentné s existenciou frazém s negatívnym hodnotiacim postojom. Ale bližšia interpretácia ukazuje, že frazémy s posesívom *svoj* majú eufemizujúci charakter, slúžia ako prostriedky na jemnejšie vyjadrenie neprijemných hodnotiacich súdov, a tak sa stávajú taktnejšími a empatickejšími prostriedkami než priame hodnotenie; porov. hrali ste zle – *nehrali ste svoju hru*, stratil pričetnosť – *nie je svojim pánom* a pod. Do negatívnych hodnotiacich postojov tak prestupuje komponent zmierňujúci ostrosť negatívneho hodnotenia.

LITERATÚRA

1. Bartmiński J. (2007) Opozycja *swój/obcy* a problem językowego obrazu świata [The Us/Them opposition and the problem of linguistic worldviews]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 35–60.
2. Bralczyk J. Strategie w języku propagandy politycznej. *Język a Kultura*. 1991. № 4. S. 105–114.
3. Čmejrková S. Osudy zvrtného posesívneho zájmena *svůj*. *Naše řeč*. 2003. № 4. S. 181–205.
4. Chlebda W. Kiedy *swój* staje się *obcym*. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 89–98.
5. Ivanová M. – Kyseľová M. Reflexivita ako koncept deiktického odkazovania na subjekt udalosti. In: J. Kesselová (ed.). *Personálna a sociálna deixa v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, 2019. S. 113–152.
6. Kačala J. – Pisárčiková M. – Považaj M. (eds.). *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, 2003. 985 s.
7. Kolodziejek E. *Swój i obcy* w społecznej przestrzeni subkultur. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 133–141.
8. Krech D. – Crutchfield R. S. – Ballachey E. L. *Individual in Society. A Textbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill, 1962. 564 s.
9. Lakoff G. – Johnson M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. 82 s.
10. Marczewska M. *Swój i obcy* w mieście – kilka uwag o stereotypie kielczanina (rzecz o stosunkach polsko-żydowskich). *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 163–174.
11. Michajlova K. Opozycja *swój/obcy* w kształtowaniu stereotypu Polaka wśród Bułgarów zamieszkałych w Polsce. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 175–190.

12. Nowak P. Opozycja *swój/obcy* a skuteczność komunikacji – wybrane zagadnienia. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 99–108.
13. Pelcowa H. *Swój / obcy* w świadomości mieszkańców lubelskich wsi. *Etnolingwistyka*. 2007. № 19. S. 75–87.
14. Russel B. *Zagadnienia filozofii*. Warszawa: De Agostini, 2002. 146 s.
15. Slovenský národný korpus (prim-8.0-public-all). Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. (<http://korpus.juls.savba.sk>)
16. Vaňková I. – Nebeská I. – Saicová Římalová L. – Šlédrová J. *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2005. 343 s.
17. Záturcký A. P. *Slovenské přísloví, porekadlá a úsloví*. Bratislava: Slovenský Tatran, 2005. 813 s.

REFERENCES

1. Bartmiński J. (2007) Opozycja *swój/obcy* a problem językowego obrazu świata [The Us/Them opposition and the problem of linguistic worldviews]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 35–60 [in Polish].
2. Bralczyk J. (1991) Strategie w języku propagandy politycznej [Strategies of political propaganda in language]. *Język a Kultura*. № 4. S. 105–114 [in Polish].
3. Čmejrková S. (2003) Osudy zvrátneho posesivního zájmena *svůj* [Fortune of the possessive reflexive pronoun “svůj”]. *Naše řeč*. № 4. S. 181–205 [in Czech].
4. Chlebda W. (2007) Kiedy *swój* staje się *obcym* [When one of us becomes one of them]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 89–98 [in Polish].
5. Ivanová M. – Kysel'ová M. (2019) Reflexivita ako koncept deiktického odkazovania na subjekt udalosti [Reflexivity as a concept of deictic reference to the subject of events]. In: J. Kesselová (ed.). *Personálna a sociálna deiza v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta PU v Prešove, s. 113–152 [in Slovak].
6. Kačala J. – Pisárčiková M. – Považaj M. (eds.) (2003) *Krátky slovník slovenského jazyka* [A brief dictionary of Slovak language]. Bratislava: Veda. 985 s. [in Slovak].
7. Kolodziejek E. (2007) *Swoi i obcy* w społecznej przestrzeni subkultur [Us and Them in the social space of cultures]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 133–141 [in Polish].
8. Krech D. – Crutchfield R. S. – Ballachey E. L. *Individual in Society. A Textbook of Social Psychology*. New York: McGraw-Hill, 1962. 564 s. [in English].
9. Lakoff G. – Johnson M. (2002) *Metafory, kterými žijeme* [Metaphors We Live By]. Brno: Host. 282 s. [in English, in Czech].
10. Marczewska M. (2007) *Swój i obcy* w mieście – kilka uwag o stereotypie kielczanina (rzecz o stosunkach polsko-żydowskich) [Us and Them in the city: the stereotype of an inhabitant of Kielce (Polish-Jewish relations)]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 163–174 [in Polish].
11. Michajlova K. (2007) Opozycja *swój/obcy* w kształtowaniu stereotypu Polaka wśród Bułgarów zamieszkałych w Polsce [The Us – Them opposition in shaping the stereotype of a pole among Poland-based Bulgarians]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 175–190 [in Polish].
12. Nowak P. (2007) Opozycja *swój/obcy* a skuteczność komunikacji – wybrane zagadnienia [The Us – Them opposition and communicative efficiency]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 99–108 [in Polish].
13. Pelcowa H. (2007) *Swój / obcy* w świadomości mieszkańców lubelskich wsi [Us/Them (Own/Foreign) in the consciousness of the country inhabitants of the Lublin Region]. *Etnolingwistyka*. № 19. S. 75–87 [in Polish].
14. Russel B. (2002) *Zagadnienia filozofii* [The Problems of Philosophy]. Warszawa: De Agostini. 146 s. [in Polish].
15. Slovenský národný korpus prim-8.0-public-all [Slovak National Corpus prim-8.0-public-all]. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. (<http://korpus.juls.savba.sk>) [in Slovak].
16. Vaňková I. – Nebeská I. – Saicová Římalová L. – Šlédrová J. (2005) *Co na srdci, to na jazyku: Kapitoly z kognitivní lingvistiky* [Wearing heart on the sleeve: Chapters from cognitive linguistics]. Praha: Nakladatelství Karolinum. 343 s. [in Czech].
17. Záturcký A. P. (2005) *Slovenské přísloví, porekadlá a úsloví* [Slovak proverbs, adages and sayings]. Bratislava: Slovenský Tatran. 813 s. [in Slovak].

THE CONCEPT *ONE'S* IN SLOVAK SET PHRASES

Abstract. The concept *one's* is a one part of the opposite *one's* versus *somebody else's* that belongs to the basic anthropologic opposites. It is an opposition that interferes in our experience of the world and it is the outcome of the view of the world via several evaluation criteria. The objective of the study is to clarify how the concept *one's* is interpreted by Slovak language speakers and which values they associate with the concept *one's*. The researched objects are the lexical units with a significant evaluation function – set phrases that we drew from lexicology handbooks, the *Slovak National Corpus* and the collection by A. P. Záturcký (1897). The range of the samples consists of 112 set phrases/variants of set phrases may be categorized as follows: a) **set phrases with the function of evaluation attitudes**. The concept *one's* is mostly connected with a positive evaluation. In set phrases, there are nodal evaluation points concentrated, starting from “the state of the world” *everything has its own*

place, through human behaviour *be in one's place*, cognitive abilities *have one's head on the right place*, person's performance *have something under one's belt* and ending with experience *come into one's own*, *everything goes one's way*. The evaluation attitudes have a gradual character. The possessive pronoun *one's* also constructs the euphemistic denominations of negatively experienced events (age, concerns, death), ambivalent and contextually dependent attitudes and negative evaluation attitudes (*have one's imperfections*). b) **set phrases with a function to emphasize the orientation to oneself**, to the subjectivity and distinctiveness of a person in the key parts of life (*in thinking have a mind of one's own*, in experience, action, reactions to stimuluses, entertainment, self-assessment, self-identification as well as in overall understanding of life *live one's own life*). c) **set phrases with a function to emphasize the orientation to another person**. The preferential principle of selection in social relations, as comes out of the set phrases, is the closeness and familiarity. While in older set phrases *one's* represents family closeness, in newer set phrases (*be one's sort*) *one's* represents closeness in opinions, personal relations, but also devotedness, reliability, indebtedness and affinity.

Keywords: the concept *one's*, phrases, view of the world, Slovak.

КОНЦЕПТ *СВІЙ* У СЛОВАЦЬКИХ ФРАЗЕМАХ

Анотація. Концепт *свій* є однією з частин опозиції *свій – чужий*, яка належить до основних антропологічних опозицій. Концепт *свій/чужий* ми розуміємо як спосіб сприйняття того, кому представники певної мовно-культурної спільноти приписують атрибут *свій*, а кому – *чужий*. Йдеться про опозицію, яка торкається нашого сприйняття світу і є результатом погляду на світ через багато критеріїв оцінки (критерії власності, територіальні, етнічні, релігійні, культурні, часові та психологічні критерії). Метою нашої статті є пояснити, яким чином концепт *свій* інтерпретують користувачі словацької мови, та які цінності з цим концептом у них асоціюються. Об'єктом дослідження стали лексичні одиниці з виразною функцією оцінки – фраземи, які ми зібрали з лексикографічних праць, із Словацького національного корпусу та із збірки А. П. Затурецького (1897). Зібраний матеріал складає 112 фразем/варіантів фразем із займенником *свій*. Ці фраземи за семантично-функціональними властивостями можна поділити на такі категорії: а) **Фраземи з функцією оцінних ставлень**. Концепт *свій* у першу чергу пов'язаний із позитивною оцінкою. У фраземах концентруються ключові точки оцінки, наприклад, від «стану світу», через поведінку людини, когнітивні здібності, дієздатність людини, до проживання. Оцінне ставлення має градуальний характер. Із займенником *свій* наявні і евфемістичні назви, які негативно використовуються (вік, старість, смерть), амбівалентні, залежні від контексту, та негативні оцінні ставлення. б) **Фраземи з функцією підкреслення орієнтації на себе**, на суб'єктивність та своєрідність людини, які виявляються в ключових аспектах життя (в мисленні, проживанні, діях, реагуванні на подразники, розвагах, самооцінці, самоідентифікації та загальному розумінні життя. в) **Фраземи з функцією підкреслення орієнтації на іншу людину**. Принципом вибору в соціальних стосунках, який переважає, що впливає із фразем, є близькість та знайомство. Якщо у давніших фраземах *свій* представляє сімейну близькість, то у новіших фраземах концепт *свій* представляє близькість у поглядах, особисті знайомства, а також відданість, надійність, зобов'язання та спорідненість.

Ключові слова: концепт *свій*, фраземи, етнолінгвістика, словацька мова.

© Кесселова Я., 2020 р.

Яна Кесселова – доктор філологічних наук, професор кафедри словацької мови Пряшівського університету, Пряшів, Словаччина; <https://orcid.org/0000-0003-1316-1578>

Yana Kesselova – Professor of the Slovak Language Department, Prešov, The Faculty of Arts, Prešov University, Slovakia; <https://orcid.org/0000-0003-1316-1578>